

АКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 80-Х - НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

В переважній більшості держав ЄС проживають численні національні та мовні меншини. Рівень державної підтримки та уваги національним інтересам щодо усіх спільнот демонструє показник політичного плюралізму. Не менш вагомим є ініціативність етнічних меншин інтегруватися в процеси суспільної активності. Україна підписала низку договорів з ЄС пов'язаних із захистом прав національних меншин, а система захисту та інклюзії етнічних спільнот вимагає їх більш ґрунтовного вивчення, зокрема досвіду вітчизняного минулого та ефективних міжнародних практик з цій сфері. Це корисно не лише для європейського курсу, але й для гарантій стабільності в такій багатонаціональній державі як Україна.

Ключові слова: національні меншини, корінні народи, громадські організації, національні товариства, етнополітика, євреї, румуни, поляки, кримські татари.

Oleksandr Pohuliaiev

ACTIVITY OF NATIONAL ORGANIZATIONS OF ETHNIC MINORITIES OF UKRAINE IN THE LATE 80S - EARLY 90S OF THE 20TH CENTURY

Many national and linguistic minorities live in the vast majority of EU countries. The level of state support and attention to national interests for all communities is an indicator of political pluralism. No less important is the initiative of ethnic minorities to integrate into the processes of social activity. Ukraine has signed many agreements with the EU related to the protection of the rights of national minorities, and the system of protection and inclusion of ethnic communities requires a more thorough study of them, in particular the experience of its own history and effective international practices in this area. This is useful not only for the European course, but also for guarantees of stability in such a multinational state as Ukraine.

Key words: national minorities, indigenous peoples, public organizations, national societies, ethnopolitics, Jews, Romanians, Poles, Crimean Tatars.

Процеси організації національних товариств також мають вагоме значення в низці аспектів суспільно-політичного життя. Такі

структури часто виступають посередниками між етнічними спільнотами та державними органами, сприяють культурній дипломатії, міжнародним відносинам. Водночас вони також вирішують індивідуальні запити духовного розвитку, спілкування та взаємодії з людьми своєї етнічної приналежності та традицій.

Великий внесок в дослідження становища національних меншин України, розвитку міжетнічних взаємин зробили і продовжують робити наукові співробітники Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. В. Котигоренко, О. Калакура, Л. Ковач та інші дослідили місце етнічних меншини України в політичних процесах на зламі XX і XXI ст. [15]. Специфіку єврейських громадських організацій висвітлив С. Кальян [8]. Місце більшості етнічних меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст., а також роль лише німецької меншини в міждержавних відносинах першої половини 1990-х років з'ясував В. Коцур [11; 12]. Громадську активність кримських татар вивчали Н. Беліцер, Я. Дашкевич [2; 4]. Розбудову культурно-мистецького життя меншини України, зокрема польської, засобами громадських організацій простежив В. Пекарчук [16]. Особливості діяльності російських товариств простежили як вітчизняні, так і зарубіжні історики, серед яких Т. Гринюк, В. Кошелюк, Б. Орловська [1; 3]. Також не менш вагомим джерелом дослідження активності національних меншин України є різноманітна нормативно-правова база [6; 7; 17].

Мета статті вимагає простежити динаміку громадської активності, формування національних товариств етнічних меншин України. Нижньою хронологічною межею дослідження є початок політики гласності в 1987 р., а верхньою - звершення законотворчої діяльності Верховної Ради України першого скликання в 1994 р.

Виклад основного матеріалу. В роки радянської «перебудови» керівництво СРСР все ще прагнуло контролювати процеси, пов'язані з національними рухами в різних союзних республіках. 18 квітня 1988 р. було створено Комісію Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання. У 1990 р. цю комісію було перетворено в Комісію Верховної Ради УРСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин. Протягом березня-липня 1990 р. було прийнято Закон «Про утворення Державного комітету СРСР у справах національностей». 9 липня 1991 р. при Кабінеті Міністрів України утворено Комітет у справах національностей (працював до червня 1993 р.). Одним із завдань цього комітету було створення умов для задоволення соціально-культурних потреб, відродження та розвитку культур і мов національних груп, які проживають на території республіки, а також сприяння діяльності їх громадських формувань [17].

25 червня 1992 р. було прийнято Закон України «Про національні меншини в Україні». Статті Закону гарантують громадянам України, незалежно від їх національного походження, рівні громадянські права і свободи. Стаття 3 Закону визначає термін «національні меншини». Також на законодавчому рівні було гарантовано право національних меншин на освіту рідною мовою, як у державних навчальних закладах, так і через діяльність національно-культурних товариств та розвиток культури [7]. Це був рамковий закон, він діяв до 1 липня 2023 року.

Організації етнічних меншин на теренах України існували задовго до перших років відновлення державної незалежності у 1991 р. Однак між організаціями, які існували, скажімо, в умовах імперій чи радянського періоду української історії, немає інституційного чи поколінного зв'язку. Організації етнічних меншин, які існують сьогодні або діють з 1991 року, виникли або в роки радянської «перебудови», або в перші роки відновлення державної незалежності [14, с. 256].

Ідентифікація себе в суспільстві, прагнення захищати свої права та інтереси в державі національними меншинами визначається кількома аспектами. Такий захист особистих етнічних інтересів може варіюватися від вимог здобувати освіту рідною мовою та організовувати культурні асоціації до територіальної чи політичної автономії чи навіть сепаратистських закликів і дій [3, с. 361-362].

Наприклад в 1994 р. були спроби антидержавної діяльності окремих організацій національних меншин. Так, за підтримки окремих політичних сил Румунії Товариство румунської культури ім. М. Емінеску та Християнсько-демократичний альянс румунів України прагнули загострити ситуацію шляхом роздування питань територіальної цілісності держави, а також проблем пов'язаних з освітою, правовим захистом прав румунів в Україні, які нібито були знехтувані [11, с. 150].

Питання про статус кримськотатарського народу було порушено під час дебатів 12 лютого 1991 року у Верховній Раді УРСР. Однак на той час з різних причин отримати статус корінного народу виявилось проблематично. Законодавчого роз'яснення потребувало також питання статусу караїмів і кримчаків як корінних народів [2]. Закон України «Про корінні народи України» було прийнято лише 1 липня 2021 року. Відповідно до його положень кримські татари, караїми та кримчаки мають статус корінного народу України [6].

На початок 1991 р. в УРСР діяло 87 національно-культурних товариств. Вони почали виникати навесні 1989 р. Це були громадські об'єднання, створені для практичної реалізації мовних, культурних, релігійних, інформаційних і комунікаційних потреб національних меншин країни. Серед цих 87 національно-культурних товариств було 22 єврейських, 8 російських, 8 польських, 6

болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, 2 караїмських, 2 молдовських [19, с. 339]. Спочатку товариства діяли в рамках товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжжям (у радянському форматі таких структур) [9, с. 35].

Після проголошення незалежності України до кінця року активізували свою діяльність 150 національно-культурних товариств етнічних меншин. Протягом 4-х років їх кількість зросла до 237 (16 із всеукраїнським статусом). Вони представляли інтереси 38 національностей. У 1989 р. була створена Рада національно-культурних товариств. В незалежній Україні в лютому 1993 р. ця структура отримала статус представницького органу національних товариств як дорадчий орган при Міністерстві національностей та міграції [10, с. 99].

На початковому етапі своєї діяльності організації етнічних меншин зосереджувалися на вивченні рідної мови. Також з 1991 року такі організації отримали можливість офіційно зареєструвати свою діяльність та спрямувати свої зусилля на національно-культурне відродження. Це включало вивчення мови та вивчення її історії, відродження традицій і звичаїв, пошук і збереження культурної спадщини та історичної пам'яті.

Загалом в Україні проживало 130 різних національностей [15, с. 425-426]. Найчисельнішою національною меншиною були росіяни - понад 11 млн. осіб (22,1%). Традиційно чисельними на українських землях були єврейська, польська, німецька, чеська, кримськотатарська етнічні меншини. Перепис населення 1989 р. демонструє наступні дані чисельності національних меншин України: євреї 486 тис. (0,95%), румуни і молдавани 459 тис. (0,9%), білоруси 440 тис. (0,85%), болгари 233 тис. (0,45%), поляки 219 тис. (0,43%), угорці 163 тис. (0,3%), татари і кримські татари 133 тис. (0,25%), греки 98 тис. (0,2%), німці 37 тис. (0,07%), чехи і словаки 17 тис. (0,03%), інші 388 тис. (0,75%) [18, с. 83].

Незважаючи суттєве зниження чисельності євреїв в Україні внаслідок еміграції, ті хто залишилися досягли зуміли досягти чи не найвищої динаміки формування національних товариств в перші роки незалежності України. 14 січня 1991 р. було створено Асоціацію єврейських організацій та общин України (Ваад України), яка включала 120 єврейських об'єднань [8, с. 417]. Згодом було засновано Товариство єврейської культури України з відділеннями в більшості міст. 29 єврейських громад було зареєстровано як релігійні. 1992 р. відновило свою роботу Відділення єврейської історії і культури в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень Академії наук України. Також діяло два єврейські театри: «Штерн» і «Мазлтов» в Києві, 20 фольклорних та естрадних ансамблів, Міжнародний Соломонів університет (заснований 1991 р.) [5, с. 52].

На початку 1990-х рр. інтереси молдаван були представлені лише на регіональному рівні. В Одесі діяла Обласна національно-культурна асоціація молдаван, а в Ізмаїлі - Обласний християнсько-демократичний альянс молдаван. Українськими румунами в Чернівцях було засновано 4 організації: Товариство румунської культури ім. М. Емінеску, науково-педагогічне об'єднання «Арон Пумнул», товариство репресованих «Голгофа», Румунське спортивне товариство. Також працювали центри румунської культури в селах Біла Церква і Глибокий Потік Закарпатської обл. [5, с. 83, 115].

Перебудова та проголошення незалежності України активізували не лише громадську діяльність кримських татар, але й повернення на етнічну батьківщину - Кримський півострів. 1989 р. ще в Узбекистані було засновано «Кримськотатарський національний рух», який стояв на позиціях центристського напрямку, автономізму та підтримував українські національно-демократичні сили. «Національний рух кримських татар» 1987 р. співпрацював з комуністичними організаціями в Криму. 1991 р. Другий Курултай кримських татар задекларував національний суверенітет, прапор і гімн та створив Меджліс кримськотатарського народу. Виконавчим органом курултаю став Меджліс кримськотатарського народу. 31 серпня 1992 р. було засновано Духовне управління мусульман Криму, яке звісно має вагоме значення не лише для кримських татар [4, с. 384-385].

1988 р. на базі «Товариства радянсько-польської дружби» було створено Польську культурно-освітню секцію, яка згодом зросла і стала Культурно-освітнім товариством поляків України. Того ж року виникло Товариство польської культури Львівщини, а до 1990 р. такі організації з'явилися в Чернівцях, Тернополі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, Житомирі, Стрию, Самборі. В жовтні 1991 р. на II конгресі поляків України було створено «Спілку поляків України», а згодом «Федерацію польських організацій України». Вагоме значення для поляків України мало відродження свободи релігійного життя. Було створено три католицькі єпархії: Львівська, Кам'янець-Подільська та Житомирська, які охоплювали понад 320 католицьких парафій, зареєстрованих протягом 1991-1994 рр. [16, с. 106-107].

1993 р. в Одесі засновано Асоціацію болгарських національно-культурних товариств і організацій України, яка об'єднала 8 товариств Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Запорізької областей, м. Києва і Криму створених в 1989-1992 рр. У 1989 р. грецьке населення с. Старомлинівка Донецької обл. спробували відновити національний Старомлинівський район, який був ліквідований у 1959 р., проте зазнали невдачі через опір радянських силових структур. Федерацію грецьких товариств України було

утворено лише в 1995 р., яка об'єднала організації 8 областей та м. Києва утворені напередодні [13, с. 93].

Переважно регіонального масштабу наприкінці 1980-х років активізували громадську діяльність угорська меншина України. На Закарпатті проводилися обласні фестивалі угорського фольклору «Народні джерела». 1988 р. в Ужгородському державному університеті було відкрито Центр гунгарології. 1989 р. розпочало свою діяльність Товариство угорської культури Закарпаття, яке у 1993 р. зросло до 28 тис. членів [5, с. 140].

Невпинне зменшення чисельності німецького населення України, з 516 тис. згідно імперського перепису 1897 р. до 37,8 тис. у 1989 р., не знизило громадську активність німецької меншини. Наприкінці 1992 р. було зареєстровано товариство німців України «Відергебурт», покликане забезпечити усесторонній захист і реалізацію прав в сфері релігії, економіки, культури. Того ж 1992 р. в Києві було відкрито центр німецької культури «Відершталь» [12, с. 82-83].

Словацькі національні організації були представлені лише культурно-освітніми товариствами. 1992 р. на Закарпатті були утворені Товариство ім. Людовика Штура і «Матиця словацька». Культурні інтереси чехів в Україні були представлені переважно невеликими регіональними товариствами у Львівській, Волинській, Закарпатській, Рівненській та Одеській обл. [5, с. 120, 167-168].

Проголошення незалежності України докорінно змінило статус росіян з титульної нації на національну меншину, культура, мова суспільне становище, яких перестало бути центром сфери державних інтересів. Російська громадська активність в СРСР розвивалася майже безперешкодно якщо не суперечила радянській комуністичній доктрині та перебувала найбільш сприятливих умовах. Тим не менш демократизація суспільства наприкінці 1980-х на початку 1990-х років відкрила нові можливості не лише народам радянських республік, але й самим росіянам. В Україні функціонували 27 російських громадських організацій. Найбільшим осередком був Київ, в якому в 1990 р. з'явилися республіканське товариство «Русь» і культурно-просвітницьке товариство «Руське зібрання». В 1991 р. виникло «Пушкінське товариство», а 1993 р. - національно-культурне товариство «Київська Русь». Основними їх напрямками роботи були пропаганда російської культури і мови, а також збереження російсько-українських зв'язків в усіх сферах. У Львові восени 1994 р. відбувся Перший конгрес російських громад західних областей України [1, с. 181-182.].

Якщо націоналістичний характер організацій етнічних меншин обумовлений ростом рівня свободи в суспільстві, то серед росіян він виходить з психологічного фактору: втратою відчуття батьківщини в республіках, де росіяни не були більшістю. Хоча реальних причин

побоювання не існувало адже Україна від проголошення незалежності і протягом десятиліть гарантувала повагу національних інтересів російської меншини та захищала від будь-яких проявів дискримінації.

Висновки. Процес формування організацій національних меншин в Україні розпочався наприкінці 1980-х років. Однак на той час такі організації базувалися на існуючих товариствах радянського зразка та контролювалися владою. Згодом ці структури етнічних меншин почали організовувати та очолювати представники національної інтелігенції, дисиденти та правозахисники. Спочатку напрям діяльності організацій національних меншин охоплював переважно культурно-освітній розвиток.

У перші роки відновлення незалежності Україні довелося вирішувати питання щодо формування власної моделі етнічної політики, яка мала базуватися на засадах демократії, культурного розмаїття, етнічної та релігійної толерантності з урахуванням державних інтересів. Вже після прийняття Декларації про державний суверенітет України в 1990 р. національні товариства отримали свободу самоврядування. Подальше проголошення незалежності прискорило динаміку формування організацій етнічних меншин та корінних народів, що було закономірним процесом забезпеченим плідною правотворчою діяльністю Верховної Ради України першого скликання, незважаючи на всі кризові явища в її середовищі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Orłowska B. A. Російська меншина в Україні: сучасні виклики: *Mniejszość rosyjska na Ukrainie - współczesne wyzwania*. Історико-політичні проблеми сучасного світу, 2020. Вип. 42. С. 180-188. DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2020.42.180-188>
2. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. К.: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2018. 168 с.: іл.
3. Гринюк Т., Кошелюк В. Політико-географічні аспекти розвитку російських національних меншин у державах колишнього СРСР у пострадянський період. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 33. С. 360-366.
4. Дашкевич Я. Р. Кримські татари. Енциклопедія історії України: Т. 5. Інститут історії України НАН України. К.: «Наукова думка», 2008. 568 с.
5. Етнічний довідник. Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. Гол. ред. кол. В. Євтух. Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. К., 1996. 176 с.
6. Закон України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>
7. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>

8. Кальян С. Єврейські громадські організації: специфіка становлення та діяльності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2006. Вип. 32. С. 415-427.
9. Ковач Л. Етнічні спільноти Донбасу в суспільно-політичному просторі регіону. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 5(67). С. 32-53.
10. Ковач Л. Національно-культурні товариства України: сучасний стан та проблеми розвитку. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. Вип. 40. С. 97-107.
11. Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. - поч. XXI ст.: монографія. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я. М., 2019. 594 с.
12. Коцур В. В. Німецька національна меншина в українсько-німецьких міждержавних відносинах першої половини 1990-х років. Молодий вчений, 2017. Вип. 1. С. 82-86.
13. Коцур Л. М. Етнополітичні виклики в Україні наприкінці 1980-х у 1990-х рр.: хронологія подій. Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація, 2020. Вип. 9/2. С. 88-125. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9/2-88-125>
14. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 33. С. 256-273.
15. Національні меншини України в політичних процесах XX - XXI століть: стан і проблеми дослідження. авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Панчук М. І. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 624 с.
16. Пекарчук В. Шляхи розбудови культурно-мистецького життя етноменшини України засобами загальноукраїнських та професійних громадських організацій: тенденції 1990-2000-х рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. 2014. Вип. 2, ч. 3. С. 105-110.
17. Постанова від 9 липня 1991 р. № 7 Про утворення Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79%D0%B0-91-%D0%BF#Text>
18. Чорний С. М. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник. Київ: ДНВП «Картографія», 2001. 85 с.
19. Якубова Л. Д. Національні меншини України. Енциклопедія історії України: Т. 7. Інститут історії України НАН України. К.: «Наукова думка», 2010. 728 с.